

GYŰJTŐ: SZABU MARGITA	
GYŰJTÉS IDEJE: 1981.	
TART: A KAROSSZENTFALABI DLAH CIGÁNYOK	
HIEDELEMNYELVŐ	
	49 lap
	2 lap levél
FOTÓRAZI MUTATÓ: KAROSSZENTFALAI	
SZAVAK MUTATÓ:	XXXII,
	XXI,

--	--	--	--

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Victoria

TANÁR ÚR!

itt küldöm-az úgy-ahogy elkészült- anyagot. Sajnos idő hiányában nem tudtam egy-egy Szentjakebon gyűjtött anyagrészt újragépelni, ezt első gépelés-ként, csatolva küldöm./ill. péntekre kiegészítem/.

Mivel előre nem számoltam az anyag mennyiségével/ kontroll-gyűjtést is végeztem, no meg későn is kezdtem az anyag feldolgozását/-különböző okok miatt/, a múzeum igazgatójával egy ív terjedelemben egyeztünk meg. Elképzelhető, hogy két ív is belefér az Évkönyv-be - még nincs lezárva, a tárgyalások folynak -de az anyag második fele így rüggőben van. / A gyűjtés egy része pedig feldolgozatlan/.

A fentiekre való tekintettel nem tudtam kellő részletességgel kidolgozni a "Széplányok, tündérek"-hiedelemalakót, ill. a "Kísértet"-et el is hagytam. Viszont ígéretet kaptam arra, hogy az Évkönyv következő számaiban - folytatólagosan- továbbra is foglalkozhatom e témával.

Az itt leírt anyag nem nyomdakész, ezalatt nemcsak a formát, de a tartalmat is értem /hiszen éppen ezért kértem a Tanár Úrtól konzultációs lehetőséget/. Összehasonlító anyagot csak a számomra helyben elérhető irodalom alapján hozok, sajnos nem ismerem a ^úvo-mán vonatkozó irodalmat.sem. / Az irodalom-jegyzéket péntekre ^{igyekezem} pótolni ~~segen~~/.

- 2 -

A leadás h.é. március 15., így csak abban bízom,
hogy nem lesz olyan nagymértékű az átdolgozandó rész,
hogy ne férne bele e rövid időtartamba.

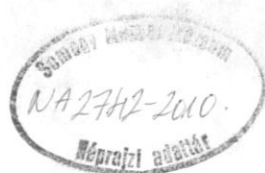
Előre is hálásan köszönöm és pénteken személye-
sen jelentkezem a Tanszéken.

Üdvözlettel:

János Nagy

Kaposvár, 1982. II. 16.

Szapu Magda

A kaposszentjakabi "oláh" cigányok
hiedelemvilága

I. Természeti démonok

A természeti démonokhoz kapcsolódó hiedelemmondák Európa egész területén ismertek, így a magyar néphitben is. Amíg azonban más etnikum anyagában döntő szerepet játszanak, addig a magyar mondanyagban számuk jelentéktelen. A meglevő anyag legnagyobb része is a szláv ill. a román etnikummal érintkező határterületekről van, sokszor az átvétel lehetősége sem kizárt.

Körner Tamás számszerű adatai is jól tükrözik ezt az arányt.¹ A készülő magyar mondakatalógushoz 1967-ig 3 000 hiedelemmondát dolgoztak fel. A feldolgozott anyag 0,6 százaléka a "Természeti démonok" csoportja, mindössze 18 hiedelemmonda szemben a "Természetfeletti javakkal és erővel rendelkező emberekről" / a tudományosok, a különleges erővel felruházott élő személyek/ szóló mondákkal, amely számbelileg sokkal jelentősebb csoport. Körner ezt a jelenséget "magyar specifikumnak" tartja. A kép azóta sem változott. Dömötör Tekla legújabb monográfiája² is erről tanúskodik. Miben kereshejük e jelenség okát? Csak feltevések születtek: A magyarság korán elszakadt az uráli nyelvcsaládot beszélő népektől;

a környező népek indoeurópai nyelvet beszélők, mítikus lények különböznek a magyarokétól; a kereszténység felvétele után a még meglévő régi képzetek is elhalványultak, pusztulásnak indultak. A történeti okok mellett valószínűleg az eltérő földrajzi helyzet, a megváltozott körülmények is nagy szerepet játszottak.³

Dolgozatomban a kaposszentjakabi olah cigányok természeti démonaira vonatkozó történeteinek szeretnék nagyobb nyilvánosságot adni. Hogyan függ össze a cigányok hitvilága az előbbiekkal? Hadd idézzem Dömötör Teklát: "A tradicionális néphit funkciója a múltban főleg abban különbözött a maiétól, hogy a falusi társadalmi tudat általános elmaradottsága miatt szerepe és hatásköre sokkal nagyobb volt, mint ma. A funkció gyengülésének egyik jellemző mutatója a démonikus fantázialények halványulása a tradicionális néphitben."⁴

A kaposszentjakabi gyűjtőmunkám során meglepő eredményre jutottam. A gyűjtött anyag nagyobb részét épp a démonikus lények töltik ki.

Felmerül továbbá a kérdés, e hiedelemanyag mennyiben kapcsolódik a magyar anyaghoz. Abból a tényből indultam ki, hogy a vándorló cigányok az idők folyamán elvárvva törzsüktől letelepedtek a vándor-

útjuk során érintett országok egyikében és az ott élő népek és kultúrák hatása alá kerültek.

Mivel kultúrájukra az átvétel igen erősen hat, hiedelemanyaguk adalékul szolgálhat az összehasonlító vizsgálatok szempontjából is.⁵

A kaposzentjakabi⁶ "oláh" cigányok⁷ e század 20-as éveiben jöttek Magyarország területére Erdélyből /nagyobbára Székelyudvarhelyről, ill. Mádéfalvából, Csikszerezdáról/. Az adatközlők szülei vagy nagyszülei még Székelyudvarhely környékén éltek magyar környezetben, a magyar és a cigány nyelven kívül más nyelven nem beszéltek. /Románul csak egy-két katonaviselt férfi tudott pár szót/. Akkor is, most is abroszárulással, toill- és rongyszereléssel foglalkoztak, ill. vesszőseprőt árultak. Székelyudvarhely környékén /pl. Kápolnásfalva, .../ faházakban, sátrakban, putrikban laktak, ma a tanács építette téglaházakban - lakbér fejében - a telepen. Mindössze három család rendelkezik saját házzal.

Az itt élő cigányok két csoportját különböztethetjük meg: az egyik a románul beszélő teknővájó "beás, bojás", a másik az altelünk tárgyalt, cigányul beszélő "oláh". Ez utóbbi teljesen elkülönülve él a falutól és a "beásoktól" a telepen - 1960 óta. / 1960-ig Kaposváron: Szigetvári u., Petőfi u., stb./.

"Kulturális és gazdasági szempontból nagy e két csoport közti különbség.

Az "oláh" cigányok - közel 300 fő - önmagukat Romának /férfi/, "erdéli cigányoknak", igazi erdél-
lieknek, szittyaiaknak" nevezik, a beások "leketároknak" hívják őket. A telepiek vérrokonsgában állnak egymással, vagy ahogyan ők mondják "egy fajtói fajoztak le". Leggyakrabban előforduló nevek: Kovács, Rostás, Frigul, Barcsi, Titi. Vallásukra nézve katolikusak, de a vallás nem játszik nagy szerepet életükben /templomi keresztelés, búcsújáróhelyek látogatása - Segesd, Andocs/. Igénytelenek, ruházatuk cigányosan tarka, bútországuk szegényes, háziállatot nem tartanak / kivéve a kutyát, lovat, esetleg baromfi, disznó.

Anyagi kultúrájuk szegénysége ellentétben áll gazdag tudásanyagukkal. E tudásanyagot azonban a nem cigány környezetből átvett elemek alkotják, és egy-két nemzedékkal tovább örzik, mint a magyar parasztság.⁸

A cigány folklórral foglalkozó kutatók álláspontja nem egységes. Egyesek erősen hagyományörzőnek, ^{vélük} mások épp hagyománytalansággal jelölik őket.

Wlislöcki Henrik az erdélyi cigányság körében végzett mélyreható kutatásokat⁹ és kutatásai

eredményeként megállapítja, hogy azok gazdag "démológiai és varázslati rendszerrel", bonyolult mitológiai képzetekkel és mágikus szertartásokkal rendelkeznek. Vekerdi a magyarországi oláh cigányok között nyomát se találta mindennek. "Törpékről, manókról, vízi és erdei szellemekről nem beszélnek a cigányok".¹⁰

A gyűjtött anyag nem igazolja Vekerdi állítását.¹¹ A kaposszentjakabi cigányok beszélnek az erők és vizek szelleméről, széplányokról /tündérek-ről/, ismert a kísértet, a manó alakja. Gazdag a születés, házasság és a halál hiedelmei, ismert és gyakorolt mágikus eljárásaik. Hitvilágukban nagy szerepet játszanak a mágikus tárgyak, a hely és az idő.

Az anyaggyűjtés több alkalommal történt, az 1979/80-as években, ill. kontrollként 1982-ben, a dolgozatot megelőzően. A gyűjtés és az anyagközlés során ügyeltem arra, hogy csakis Udvarhely környékéről származó adatközlőket szerepeltessenek, továbbá hogy mindkét nem és lehetőség szerint minden korosztály / a 20 évestől a 80-ig/ képviselve legyen. Az egyes hiedelemalakoknál közölt történetek mindegyike más-más alkalomkor hangzott el, /természetesen az adatközlők nem hallották egymás történeteit/. Minden esetben kisebb-nagyobb számú

csoport verődött össze egy-egy gyűjtés során, kiknek tagjai kiegészítették, módosították az elhangzottakat, hozzáfűzték ismereteiket, véleményüket.

Az elmondott történetek hiedelemháttére olyannyire élő, hogy általában memorátként, élménytörténetként, vagy rokonok, ismerősök kapcsán megtörtént eseményként mondják el. Túl azon, hogy igaznak tartják, előírások és tilalmak övezik, elhárító és megelőző cselekmények fűződnek hozzájuk.

A tilalmak általában egy adott helyre és időpontra vonatkoznak. Az erdőnek és a víznek /folyóvíz, tenger, csapi és kúti víz/ anyja és apja van. A hiedelemalakokat általában cigány nyelven is megnevezik: Vose ko dád- az erdőnek az apja, Vose ki dé-az erdőnek az anyja, Páje ko dád- a víznek az apja, Páje ki dé- a víznek az anyja, Čhajing /ehajinga/ ko dád és Čhajinga ki dé- a kútvizek az apja és anyja.

A kövek szelleméri csak annyit tudnak, hogy a Kísértet, a gonosz elhárítására szolgál: Ko kas ko bár!-Köhöz és fához menj!-szavakkal küldik el.

Veszélyes időpont a 12 óra, úgy az éjfél, mint a dél, ill. este nyolc órától nem ajánlott egyedül tartózkodni a lakásban, az erdőben, víz mellett.

E tilalmak fokozottan vonatkoznak a gyermekágyas anyá^{ra} és kisgyermekére. Itt az említett tilal-

makon túl érvényes a hat hetes mosási, főzési tilalom, a tárgyak megérintése, az idegenek előtti mutatkozás. Hasonlóan tisztátalannak tartják a nőt a menstruáció ideje alatt is.

Hasonlóan ~~hat~~ hat hetes a szigorú gyász időtartama is, amikor szintén érvényesül a mosásra, varrásra, a szórakozásra vonatkozó tilalom. /Részletesen lásd a "Halál, Halott" c. fejezetben./

Hisznek a varázserejű szó gonoszelhárító, megelőző hatásában. A hely és idő szerepe hasonlóan, mint a mágikus tárgyak, döntő fontosságúak varázslataikban is.

• Természeti démonok

Az erdők lakói

Az erdei lényekről szorványos adatokat találunk csak a néprajzi irodalomban, melyek különböző megjelöléssel szerepelnek és azok formai leírás¹¹ ill. funkciója sem egységes. Bár egy-egy nagyobb lélegzetű mű külön fejezetet szentel e témának¹², a magyar erdőkultusz rétegződésének kimutatására csak Ferenczi Imre vállalkozott. Az animizmus világa és a magyar erdőkultusz c. tanulmányában¹³ az erdőkultusz analízisének alapján négy alapvető csoportot különböztet meg: 1. A szorosabb értelemben vett fatisztelet /faimádás/; 2. a fában tartózkodó demont s a fával egyneművé vált és megtestesült szellemet; 3. a fa életétől független ember alakú /tündér, óriás és törpe/ erdei lényeket; 4. kísérteties alakokat.

A továbbiakban még két típust csoportosít:

- a házi szellemekre emlékeztető erdei lények, az erdő fölött rendelkező erdő ura és rokonai
- a betegségdémonokra hasonlító gonosz erdei szellemek

A gyűjtött anyag tulajdonképpen-Ferenczi 1. csoportja kivételével- e osztályozás alapján besorolható, azonban tekintettel arra, hogy a cigányok

hitvilágában élő hiedelemalakok viszonylag sajátos és egységes cselekvési körrel rendelkeznek, áttekinthetőbbnek tűnt a cselekmény alapjáni csoportosítás. / Természetesen mindenütt feltüntetve az akciók esetleg más személyhez kapcsolódását, rokonítását./ A másik oldalon viszont táblázatba foglalom a "dramatis personae" formai sajátosságait, funkciójait, ill. rokon-kapcsolatait.

I. Jóindulatú szellemlények / csak az őt ért sérelem esetén büntető/

a/ Az erdő őrzője: Az erdő apja

B/ A fákat, gyermekeit szoptató: Erdő anyja

II. Jó- és rosszindulatú lények

a/ Manó : életet jósló és tévútra vezet"

b/ "Anyóka" : életet jósló

III. Egyértelműen rosszindulatú, gonosz lények

a/ Az erdőben vándorló, embert ölő "Láncos ember"

b/ A szép gyermekeket elvivő: Széplányok/Tündérek/

c/ Szorosan nem az erdőhöz kapcsolódó, de sok kö-

zös vonást mutató, összetett hiedelemalak,

az ijesztő, együttháló, a gyereket elváltó,

a halált megtestesítő - lelekt nyerni akaró

Éisértet.

Akciók	E. apja	E. anyja	Öreg- anya	Manó	Lénc. E.	Tün- der	kí- sért.	Ör- dög
Örzi az erdőt	0	-	-	-	-	-	-	-
Szoptatja a fákat	-	0	-	-	-	-	-	-
Sír, fázik	-	0	0	-	-	-	-	-
Barangol	-	-	-	-	0	-	-	-
Táncol, énekel	-	-	-	-	-	0	-	-
Életet jósol	-	-	0	0	-	-	-	-
Büntet	0	-	/	0	-	-	-	-
Ledobálja a rát	0	-	-	-	-	-	-	-
Tévétra vezet	-	-	-	0	-	-	-	-
Lelekét akar nyerni								
Elcseréli a gy-t	-	-	-	-	-	0	0	0
Halálra ijeszt	-	-	-	-	-	-	0	-
Halált okoz								
vérszívás	-	-	-	-	-	0	-	-
incubus	-	-	-	-	-	-	0	0
megfojt	-	-	-	-	0	-	-	-
Ló-v.kacsalábú	-	-	-	-	-	-	0	0
Alakját változtatja	-	-	-	-	-	-	0	0

Jelmagyarázat: Igen: 0 Nem: - Nemderült ki: /

Nem egyértelmű: -o

Megjelenés	E. apja	E. anyja	Öreg anyó	Manó	Lánc ember	Tündér	Kísér- tet	Ördög
Formája:								
Szőrös	o	o	o	-	o	-	-	-
Mezítelen	o	o	o	-	o	o	-	-
Nagy orrú	o	-	o	-	-	-	-	-
Hosszú hajú	o	o	-	-	o	o	-	-
Szakállas	o	-	-	o	-	-	-	-
Nagy fogú, pú- pos, nagykörmű	-	-	o	-	-	-	-	-
Csúnya	-	-	o	/	o	-	o	o
Szép	o	o	-	/	-	o	-	-
Szárny, koro- na, többen vannak	-	-	-	-	-	o	-	-
Ruhában	o	-	-	/	-	o	o	-
fehér ruha	-	-	-	-	-	o	o	-
fekete ruha	-	-	-	-	-	o	o	-
hétköznapi öltö- zetben	o	-	-	-	-	-	o	-
Alacsony, kicsi	-	-	o	o	-	-	-	-
Magas, mint egy fa, templom	o	/	-	-	o	-	o	-
kucsmája, pipá- ja van	-	-	-	-	-	-	o	-
Vörös sapka	-	-	-	o	-	-	-	-
Tűz motívuma	o	-	-	-	-	-	o	-

Megjelenés E. E. Öreg- Manó Lác. Tündér Kísér- Ördög
 apja anyja anyó ember ember tet

Helye:

Erdőben	o	o	o	o	o	o	-	-	o
Házban, úton	-	-	-	-	-	-o	o	o	
Fában	o	o	-	-	-	-	-		
Fán, alatta	-	-	o	o	-	-	-		
Forrás menti tisztás	-	-	-	-	-	o	-		
Levegőbe emelkedik	-	-	-	-	-	o	-		
Világ végétől jön	-	-	/	o	-	-	-		

Ideje:

Főleg délben	o	o	-	-	-	o	-o	-o
Este, éjfél	o	o	-	-	-	-o	o	-o
Bármikor	-	-	o	o	o	-	-	-

I/a/ Az erdő őrzője: Az erdő apja

Kaposszentjakabon Vose köd, három változatban került elő. Hogy e variánsok a kultusz lassú átalakulását tükrözik e, vagy az egyéni élmény adta színeződés mutatják e, ilyen kis számú adat esetében nehéz megállapítani. Mindhárom variáns ugyanazon közösség hiedelemanyagában párhuzamosan él.

Mannhardt W. a következőket mondja evvel kapcsolatban: A növény /fa/ lehet a halott ideiglenes lakóhelye, jóakarató vagy gonosz démon állandó otthona, sőt bizonyos esetekben félistenné alakulhat át. Testet ölthet mint fa. Az ilyen lélek sorsa azonos hordozójának életével, Érezni tud, mint az ember, ha megsértik vérezni kezd, ha kivágják, elpusztul. Szabadon mozgó lényé válhat, amely emberi s állati alakban mutatkozhat, ugyanakkor nem szerint is különböző csoportba tartozhat.¹⁴

Általánosan elterjedt az a hiedelem Kaposszentjakabon, az "oláh" cigányok körében, hogy az erdőn csak a kiszáradt fát, ágakat szabad tüzelési célra felhasználni. Az élő fát nem vágják ki, mert azt mondják, folyik a vére.

Nézzük a gyűjtött anyagot!

"Mikor elmegyünk az erdőre, nézem azt a fát.

Jaj, de szép aza fa! Milyen szép lehet, fiatal!...
A fába is beleképzeljük /az erdő apját/. Valamikor
nem vágjuk ki a szép fát, ha kivágnánk, akkor víz
folyna ki belőle, tej vagy valami. Aszongyuk, hogy
az a vére neki... Mert ha száraz fát vág ki az em-
ber, akkor az más.

Az erdő apja, Vose ko dád, vigyáz az erdőre.
Abból nem szabad elvinni, nem lehet abból tüzelni
/az élő fából/, semmi se lehet. Délben vigyáz rá
inkább. Ha megharagítják, akkor zúg az erdő, ak-
kor bolondos. Akkor az ember úgy hallja, mint a
visszhangot. "Jaj, szeku ju vosz" !- az erdő ide-
ges, mert az erdő apja megjelent, bent van az er-
dőben. Megharagítottuk az erdőt!"

/Kovács Árpád, 1947. Kaposvár/

Zilahy J.-nél olvashatunk a görgény-üveg-
csüri /Maros-Torda m./ tápióról. Így hívják a sza-
kallas zuzmóval ellepett fát, s képzeletük szerint
ember lakik benne. Senkinek nem szabad bántania,
mert ha megvágják, vér folyik belőle.¹⁵

Róheim is említi e adatot az Erdei csoda és
társai c. fejezetben és szerepel Diószeginél is.¹⁶
Róheim tiltakozik a finn erdőistennek, Tápióvali
rokonítás ellen.¹⁷

Ferenczi egy Abauj-Zemplén-i, mogyoróskai ada-

tot hoz, mely jól tükrözi az átmenetet az élő ember és a fa között.¹⁸

De milyennek tudják a történetek Kaposzentjakabon az erdő apjának emberi alakban való megjelenését:

"Kettes fában van, magas, hosszú hajú, szakállas van. Szőrös és meztelen, haja takarja csak. Ha meglátják, imátkozni kell hozzá. Ha megharagítják, akkor elégeti az embert lánggal. Ha fát visznek az erdőből, akkor is haragszik. Akkor csak mondja, hogy tegyék le. Megigeszti őket. Jézus és Mária nevét kell mondani és imátkozni. Az erdő apja védi az erdőt."

/Máté Dezsőné, Rostás Teréz, 1930. Kaposvár/

Egy baskói történet szerint¹⁹ az erdő gazdája, a nagyszakállú, akit ha megharagítanak a favágók, halállal büntet. Agyonüti egy fa.

Egy mogyoróskai adatban pedig az "összenőtt fatörzs nyílásába tett ostyára" lövés motívuma szerepel²⁰, A fára lövés motívuma megtalálható harmadik változatunkban is, melyet az adatközlő 22 éves lánya biztatására mond el.

- "Tizenöt éves völt édesanyám, kislány volt, elmesélheti. A többi asszonnyal elment, nem tudom milyen erdőbe, fáér. No, mondd el! El tudod mesélni, mi, mondd el!"

Összegezve az elmondottakat: Az erdő apja az erdő őrzője. Jóindulatú szellemlény, akit ha megharagítanak - zúg az erdő, -eléget²¹ az elvitt fát -leteteti, -lehengerli. Megjelenési ideje a dél, ill. 6-6-ig tartózkodik a fában, majd eltűnik. Erdőben jelenik meg, -maga a fa, -emberi alakban egy kettős fában. Emberi formája: -hatalmas termet, hosszú haj, szakállas, meztelen és szőrös, hosszú haja takarja, ill. ősz hajú, szép arcu, orra hegyes és mozgatja. A tartózkodási helyét szolgáló fa is sérthetetlen, nem fog rajta a golyó. Csak az egyedüllevők előtt mutatkozik, akkor viszont imátkozni kell hozzá, Jézus és Mária nevét említeni és az illetőt megszólítja, /esetleg életet jósol²²/. A vele való találkozás megelőzéseként érvényes az egyedüllét tilalma délben az erdőben is.

Ipolyi²³ a jóindulatú finn Tapió, az erdő szelíd szakállosa mellett "vadabb, torzabb férfiúi alakzatokat" is említ, mint Zrínyi erdei csodája, ill. párhuzamai a német és szláv scrat és leszNIK, a "favágóknak megjelenve, kiknek a fa, erdő irtás miatt különösen ellenségeik, s ilyenkor haragosan fenyegetődzve tiltakoznak erdejük kiirtása ellen," hasonló a finn Retimo", egy hatalmas erdei szellem, űzzi az erdőt és tiltja benne a favágást!"

A finn erdei szellem "famagasságú", "kalapja tülevelekből", "szakállá zuzmóból".²⁴ A cseremiszek hite szerint a jelenségeknek van anyja /"vízanya"/, nagyapja, gazdája, ura /a fák ura/, teremtője és istene.²⁵ A votjákoknál az erdő szelleme /Nyulesz-murt/néha távirópózna magasságú ember alakjában jelenik meg, néha épp olyan, mint bármelyik ember. Bőrük színe sötétebb, az emberekhez gyakran nagyon barátságosak. Őket is meg lehet öni, pl. közönséges puskával lelőni, csak golyó helyett hársfaszilánkkal kell megtölteni a fegyvert.²⁶ A permják erdei szellem nemcsak nevében hasonlít a votjákra, hanem természetét tekintve is azonos vele.²⁷

A votjákok a mai napig azt mesélik, hogy az erdei szellemek napkelte~~kor~~^{vel} a fák odvaiba húzódnak vissza.²⁸ a cseremiszek isteneinek saját házuk van, a fa csak valamiféle átvevőhely, ahol az isten átmenetileg tartózkodik.²⁹

Az obi-ugor népek vallásában K.F.Karjalainen írja: Szent faként leginkább magasra nőtt, magas folyóparti dűneken, pustákon álló fákat tiszteltek. Manapság is egy-egy különleges fával máskepp bántanak, mint a többiekkel...pl. Osztyák földön négyágú, ..a berjozovi példány ötven láb magas volt, villaszerűen két félre tagozódott. ..A szent helyen álló fa azért vált szentté, mert valamilyen ok-

nál fogva szembetűnőbb volt.³⁰

A sigiri antropomorff szobrokon szembetűnő a kimunkált arcon erősen előreugró orr. E szobrokat a szerző az obi-ugorok alkotásai körébe utalja.³¹

Érdekes az elhárítás szempontjából Smirnov megfigyelése a votjakkal kapcsolatban.³² A votják világnézetben bekövetkezett törésre utalva: "A Vu-murtok /viziszelleme/ és a Nyulyesz-murtok /erdei szelleme/ továbbra is jó viszonyban maradtak az emberrel, továbbra is barátság uralkodik közöttük, mint régen, de az égi istenekkel már ellenségesen állnak szemben: elég az égi isten nevét komondani, s hatalmuk máris semmivé foszlik."

O.Loorits:"Az ész néphit lapvonásaiban" a természet megszemélyesítéséről mondja:
"A testüktől különvált természeti szellemek emberi alakot vettek fel, annak megfelelően, ahogyan az emberek belső lényegük szerint elképzelték őket, egy bizonyos kapcsolatot azonban fenntartanak természetes formájukkal és annak funkcióival. Jellegzetes, hogy a természeti lények legősibb elnevezései nem a külön lelket magyarázzák, hanem egyenesen a családnevet, amelynek a patriarchátus /apajog/ és a monogámia /egynejség/ az alapja: terminológiailag évezredekken keresztül a legszilárdabb elnevezések maradtak: Ég-anya, Szél-anya, Szél-anya gyermekeik-

kel. Eredetileg ezeket egyáltalán nem emberi alakban képzeltek el, hanem egyszerűen a megelevenített természeti lényt ábrázolták, és külsőleg ezen ábrázolásnak megfelelően írták le őket. A fokozatos alakváltozást bizonyítják a még ma is meglevő különböző, átmeneti fokozatok: az Erdők atyját fa nagyságú, mohos szakállú, levelekből font zöld köpenyt viselő alaknak látjuk, akinek orgánuma olyan, mint a visszhang."³³

I/b A fákat, gyermekeit szoptató: Erdő anyja

Az erdő anyja, Vose ki dé, egyértelműen jóindulatú szellemlény, aki délben és este mutatkozik az erdőben, hogy táplálja gyermekeit, szoptassa a fakat. Ilyenkor sír, ordít, mert fázik és mert sajnálja az erdőt. Formája szép nőalak, meztelen, szőrös/?/, hosszú, földig érő hajával takarja magát.

"Az erdő anyja, ez az ősnék /őserdőnek/ az anyja. Az is olyan meztelen, mint az erdő apja, szőrös. A haja földig ér, avval takarja magát. A nagy erdőben van az anyja is meg az apja is."

/Lakatos Györgyné, Rádai Zsófia, 1930/

"Tiszta meztelen, hosszú haja van, azzal takarja magát. Szép, nem gonosz. /A gyűjtő kérdésére válaszol/.

Fából jön ki délben, tizenkét órakor. Elnézeget, elkezd sírni, sajnálja az erdőt. Ha valakit ott talál, akkor odahívja, beszélget vele. Délben is, éjszaka is megjelenik és szoptassa a fákat. Elkezd sírni, ordítani, mert fázik"

/Máté Dezsőné, Rostás Teréz, 1930./

"Azért van az erdő édesanyja, mert az szoptassa az fákat. Délben meg este, akkor szoptassa az erdőt."

/Kovács Árpád, 1947./

A szetu népköltészetben a fa szellemét fiatal nőnek ábrázolják.³⁴

Wpólyi a finn Tapió nejről írja: "Mielikki /kedves/, metsän emäntä - az erdő gazdasszonya és metsolai /erdőhon/ szelíd mézanya; a vadász elébe az erdőben gyönyörű alkata mint arany s ezüst ragyog... aranykulccsal nyitja meg Tapió tár házát s megrengeti az erdőséget, hogy a vad a lesbenálló vadász elébe kerüljön."³⁵

Gudda B. a "vadleányról" közöl adatot,³⁶ Az általa leírt hiedelemalak egyes vonásaiban inkább hasonlít a Kaposzentjakabi oláh cigányok tündérére: 12-en járnak egy csoportban, csecsemőket elcserélnek. "a mezőségi és székelyföldi magyarok is hasonló történeteket fonnak köreé, mint a Lápos völgyében. Csak néha a neve változik. Erdei leánynak, éneklő kisasz-

szonynak, víg leánynak emlegetik." Arca szép, tiszta meztelen, testét földig érő hajá szőr fedi. Földig ér a haj, a. Formája a kaposszentjakabi erdő anyjára is emlékeztet, és érdekes az az adat is, hogy "az öreg erdőt is zúgatja". A továbbiakban azonban "a vadleány ujjai hosszúak, körmei a sallóhoz hasonlítanak, csak nyesít, visít" inkább a szentjakabi "anyókát" juttatja eszünkbe. A vadleányt megfogó piros csizma motívuma az oláh cigányoknál ismeretlen.

Az erdő anyjáról a hóstatiak csak annyit tudtak, hogy elvitte a gyermek álmát.³⁷

II. Jó - és rosszindulatú lények, a manó és az "anyóka".

A/ Manó : életet jósló és tévútra vezető

Rendkívül érdekes, és úgy tűnik, összetett hiedelemalak. Bár alkaja az "Anyókéval" együtt mesei, a közösség tudásanyagában hiedelemhátte van, létezönek tartják, megtörtént esetként adják elő. Az alaptörténet /mindkét esetben/ valószínűleg egyazon forrásból ered / egy bizonyos Ida néni élménytörténetként elmondott esete/. E történetet mondják tovább hozzákapsolva a tévútra vezetés motívu-

mát és azt a hitet, miszerint a világ végéről jön.

Megnevezése "cino törpevó", "kis Jóseember", "cino tudósu manus- kis tudós ember". Annyit tudnak róla, hogy kicsi, szakállas, az erdőben található, ill. bárhol megjelenik, piros, vörös sapkája van, ehben rejlik az ereje. Akinek sikerül ~~sapkája~~ sapkát megszereznie, annak a visszaszerzés reményében három kívánságát teljesíti és megjósolja ~~meddig él~~ az illető.

"Azt is mondták, hogy olyan, hogy találkozott vele egy olyan erdőrészen, kis manóval, és lekapta a fejről a sapkát. Tehát aki ügyes volt, az a vörös sapkáját lekapta, az addig könyörgött, hogy adja neki vissza, mert megadta neki mind a három parancsolatát/ ~~szerencsés~~éjé kívánságát/, amit kért. És ez is megmondta, hogy meddig él / lásd még "őreganyónál"/.

Ida néni mondta. Ha le tudta kapni a fejről, akkor megmondta neki a szerencsésjéit, hogy meddig él, és három kívánságát teljesíti. Rosszat is csinál. Eltérítette az erdőben, addig vitte, amíg ki nem fárasztotta, bejártotta vele, az összes erdőt. Ez a világ végéről jön. / a jelenlevők helyeselnék/.

Úgy mondjuk, hogy cino törpevó, kis jóseembernek, cino tudósu manusnak, kis tudós embernek mondták."

/Kovács Áppád, 1947. Kaposvár/

Róheim a törpéket a germán mondavilágba utalja.³⁸
 Másutt a zöd ruháról és a veres sipkáról, mint a szláv és germán vízi lények jellemző uniformisáról beszél.³⁹
 Dömötör Tekla a piciny "skatulyában tartott ördög"-ről, mely veres sapkát visel-megállapítja, hogy közel áll a német nyelvterületet törpéjéhez és az "Ördög" fejezetben tárgyalja.⁴⁰ Továbbá megállapítja, hogy főleg a kísértettörténetekben találunk olyan alakot /esetleg fényjelenséget/, mely tetszés szerint változtatja alkját, egyszer óriásként, másszor törpeként jelenik meg, A törpe, mint házi vagy erdei démoni lény, ma nem szerepel a magyar néphitben.

A fentiek alapján tehát a törpe lehet:

- az óriás alakváltozata
- erdei démoni lény.

Lássuk a további adatokat.

Ferenczi-⁴¹Krauss Fr.S. véleményét idézve mely a magyar néphitre is illik -írja:"az óriás és törpe eredete nagyrészt az erdei szellemre vezethető vissza, mert annak kifejezésformája...csak ott jelenik meg, mint erdei szellem, ahol a törpe és az óriás otthonos a néphitben." Majd egy fonyi adatközlő elbeszélését ismerteti a hegyekben ijesztő törpéről. Heten-nyolcan voltak a tűz körül, magos, piros-zöld süveg vót a fejükön és hosszú lánc vót náluk.

Az albán regevilág a Cukaj erdőiben tanyázó hegyi szellemekről, az orokról tudja, hogy éjnek idején nyugtalanító zajt csapnak.

A láncc motívuma és a zajkeltés Szentjakabon egyértelműen a "Lánccos ember" hiedelemkörébe tartozik, akit az adatközlők egyszer az erdő apjaként, másszor ördögként emlegetnek. /1. a "Lánccos ember" fejezetben./

A ~~finn~~ Kalevalában⁴² a finn mondák hőse Nyirikkinene "Tapio fia, kékkabátos berki gyermek... szép legényke, veres sisakú legénye". Ő mutatja meg a vadászoknak az erdei csapásokat, a "vadász útját jelelgeti hogy ne tévedjen, a nyájat egyengeti nehogy baj érje." ⁴³

Nézzük meg a tévútra vezetés motívumát.

Ipolyi az erdei szellemek szörny, torz, vadabb férfiúi alakzainál említi a finn Liecköt, kiről az a hit, mi a vízi szellemekről, hogy emberi áldozatot ragadoznak- az erdőkben olykor eltévedő emberek s gyermekek miatt.⁴⁴ Az európai jurákok a/tundrai/ erdőszellemről is beszélnek, amely az erdei magoslatokon, föld alatti szép hazakban él. Emberi külseje van, léptei nagyon hosszúak. Nem szabad meghagítani, mert akkor megriasztja, kineveti és tévútra vezeti az embert.⁴⁵ A svéd "erdei ember", aki óriás

alak, s tévútra vezeti az embereket és nevet rajtuk.⁴⁶

A kovácsvágási hiedelem szerint az erdei szellemek és az embereknek ártó erdei tündérek akasztott emberekből lesznek. Mogyoróskán a kísértet egyszer lány képében, máskor mint egy magas fekete alak csalta be a kerülőt az erdőbe, aki egész éjszaka bolyongott.⁴⁷ Kovácsvágáson az erdei szellem gyönyörű nő képében jár az erdőben, hegyben. Csalogatja maga után az embereket, hogy azok fényes délben eltévednek. A regéci hiedelem szerint a törpék is elcsalogathatják az utasokat. Az egyik falubelit egészen Gonczig elvezette.⁴⁷

Az Ob középső folyásánál mellett élő erdei jurakok azt mondták, hogy a halálszellem igen nagy, testét fekete szőr borítja, és emberi külseje van. Át tud változni például törpévé./!/. Egy föld alatti sátorban lakik, ahol mindenféle halott népséget gyűjtött össze...A halál beálltakor fölszippantják az ember lelkét leheletét, és a szívét a főszellemhez viszik, kis farkasok alakjában, aki a földre küldi őket. Nagy bűn a halált valódi nevén ngaának nevezni. A tudiraji jurakok varázsénekeiben a betegséget okozó összes föld alatti szellemet és óriást ngaának hívják. Mezenyben a halált fej nélküli, hosszú körmű alaknak írták le, a halál beálltakor magá-

val viszi az ember lelkét. A rénszarvaspestis idején a halál vörös inges ember alakjában jelenik meg.⁴⁹

A felsorolt adatok^{dől} a következőket állapíthatjuk meg: Tévútra vezet a törpe és az óriás, az erdei magoslatokon és a föld alatt élő jurák erdőszellem és a Kísértet/Mogyoróska/. A lánc és zajkeltés motívuma a törpére és óriásra egyaránt vonatkozik. Törpévé változhat az erdei jurák halálszellemi, akinek emberi alakja hatalmas, testét fekete szőr borítja és lelket akar nyerni.

Ez utóbbi kapcsolatba nozható a kaposszentjakabi oláh cigányok ama hitével, hogy a törpe a világ végéről jön, de mindenképpen formája és funkciója a szentjakabi "Láncos ember"-rel rokon, szinte azonos.

Felcserélve most a két hiedelemalakot /"anyóka" és "láncos ember"/, nézzük meg mit tudnak Kaposszentjakabon az oláh cigányok a "láncos emberről.

III/a. Egyértelműen rosszindulatú, gonosz lény, az erdőben vándorló, embert ölő "Láncos ember".

Egyszer az erdő apjaként, másszor ördög, rosszszellem néven szereplő, hatalmas, hosszú hajú, fekete, szőrös és meztelen férfi, csúnya és rosszindulatú erdei lény, aki az emberek életére tör, célja a lélek-

nyerés. Testére lánccal van ^{rá} fonva ill. a derekán hosszú lánccal, melyet maga után húzva nagy zajt kelt az erdőben. Megjelenési ideje a déli, illetve az erdőben egyedül tartózkodónak bármikor. Elhárítás: kiabálni kell, elfutni, ill. egy másik személy felbukkanása is elriasztja /megszűnik az egyedüllét/.

"Ez járja az erdőt, ennek mondták, hogy nagyon nagy ember, szőrös, meztelen és lánccal van ráfonva, ezzel csörömpöl. Hogy ijesztget vagy mit csinál, azt már nem tudom. Ez inkább az ördög, vagy rossz szellem."

/ Kovács Árpád, 1947. Kaposvár /.

"Az erdőnek az pajapja. De már én is láttam. Az úgy volt, hogy -én még kislány voltam, olyan hetnyolc éves, mikor láttam. Nem itt. Édesapammal jártam, az valamikor árulós volt /abroszáruló/. Merre is történt, mama? / Édesanyja, 71 éves, segít az adatközlőnek/. -Csákvár!

Csákvár, na! Deélbe volt. Megyek, hát mit láttok! Csúnya volt, tiszta szőrös, ilyen nagy lánccal volt a derekán, húzta magán. Férfi. Tiszta meztelennél, a lánccal húzta maga után, csüngött, büngött az egész erdő. /Nagy hajavolt - mondja a ^{kb. 14} éves lánya/ Nagy volt, hosszú, sovány, mind ezek a kísértetek, magas, vékony. Nagy hosszú haja van. Az volt a szerencsém, hogy jött egy ilyen kocsi, a fát hozta.

Lelket akar nyerni. De nem bír nyerni, mert mikor látják, megjelenik, akkor elfutnak, vagy elkiabálják, elsikonyazza magát. Ha nem veszi észre az illető, meg is fojtja azt. Elviszi a lelkét."

/lány: "Akar minden órában is megjelenhet!"/

/Lakatos Györgyné, Rádai Zsória, 1930./

Zrínyi "füvet rágó erdei csodája" már ipolyinál is szerepel mint gonosz erdei szellem, kielöl mindenki elfut.⁴⁹ Róheim vele kapcsolatban írja: "akiről ma már csak az erdélyi magyarság és a székelyek beszélnek. Hosszú szőrrel fedett, zömöktestű, vadtekintetű ember, aki a havasokon barangol és az erdők, vadak fölött örködik. A favágók egy tönköt hagynak hátra az erdei csuda számára, hogy őket hazatértükben ne bánthassa. Ha valaki szerencsétlenül jár, azt mondják: "az erdei csuda megrázta ökelmét". Újév éjjelén zsákban adnak el neki egy hétéves fekete kandurt. és a csuda a zsákot megtölti pénzzel... Kalotaszegen "vad öreg"-nek hívják ugyanezt az alakot.. Ha valakit az erdőben megüt egy fa, azt mondják: Megrázta őt a vad öreg".⁵⁰ Ferenczi ismerteti Hermann A. idevonatkozó gyűjtését, miszerint az erdei csuda bekerült Erdélyben a varázslatokba is. A leány, kedvese visszaszerzése reményében egy fekete kakas /fiú esetében tyúk/ szívét a hegyen levő fához szúrja,

s ha az erdei csoda rátalál, illetve megeszi, a fiatalok egymáséi lesznek.⁵¹ Ferenczi a vad öreget a nyugatra hatást mutató kobold német háziszellemmel veti össze, hangsúlyozva, hogy az egyezés a külsőre nem vonatkozik. E két szellem közös vonása, hogy egyszer segítő, másszor ellenséges az emberekkel szemben.

Ami viszont mindkét adatból kitűnik, a fekete állat-"áldozat".

A permi és a volgai finn népeknél⁵² a halottakról, mint a betegségek okozóiról vallott felfogás összekapcsolódik azzal a hittal, amely szerint az ősök nagy közössége az életben maradottak sorsát meghatározó hatalommal bír. A votjákok nite szerint bizonyos betegségek a halottaktól erednek, melyeket csak áldozattal lehet gyógyítani, s mikor az első áldozat nem segített, akkor az ún. utolsó áldozatot mutatták be; éjjel elővezettek egy fekete állatot áldozatként.

Az alvilági uralkodó, valamint az alvilági szellem jelentősége obi-ugor földön jelenleg olyan nagy, hogy mind keleten, mind északon áldozatot mutatnak be neki. A Vaszjugannál, hogy az "embereket elvivő" kegyét megnyerjék, a sámán parancsa és előírása szerint egy fekete tehenet vagy lóvat áldoznak fel.⁵³
Az alvilági szellemeknek számt adományok azt céloz-

zák, amit az áldozatok általában, vagy a megelőzést, vagy a segítséget.⁵³

Karjalainen K.F.⁵⁴ az obi-ugor népek vallásáról írva a betegségeket különböző fejlődési fokon mutatja be, melyből kiderül, hogy a KUL-HUL tulajdonképpen gonosz erdei szellem és a kereszténység hatására Ördög is egyszemélyben, sőt az alvilág szelleme is. "A Pelimka-vidék kulja a "Gonosz", valamint az "Erdei ember", többek között megöli az embert, és a mennykövel fákat dönt ki. Az átkokban és a szitkozásban a kul szó általános értelme a keresztény "ördögnek" felel meg. A zürjéneknél is a Gonosz és a Rosszakaró fogalma kapcsolódik a kulhoz, következtetésképp Karjalainen megállapítja, hogy a KUL az obi-ugoroknál már kezdetben is gonosz szellem volt. Ennek a voguloknál Hul a neve, mint az egyetlen személyé elkülönített alvilági szellem elnevezésének első része. Karjalainen igazat ad Setälännek, aki vizsgálata eredményeként megállapítja, hogy "egy ősrégi funnugor szelbemplény nevével van dolgunk, amelynek kultusza közvetlen összefüggésbe hozható a halottkultusszal.

A kaposszentjakabi niedelemalagnál a láncc és a zajkeltés kihangsúlyozott szerepet kap.

Ipolyinál olvashatjuk, hogy a mondákban és a

mesékben úgy szerepel az Ördög, mint: "láncra veretik, kovácsoltatják a fő ördög; "tányértalpú, láncos farkú; a közmondásban: "ördög is könnyen ül egyidejig láncon; a kísérteties várokról, kastélyokról szóló mondákban /ahol az ördög és az óriás vonása keveredik, pl. a lublói és a túróci várról szólóban/: "iszonyú bögs, ordítás, lánczörgés hallik a kísérteties várban". 55

A tüzesember /mérnök, mint elátkozott lélek/ éjszakánként a határban bolyong, s gyakran láncot húz maga után. 56

Tundrai és erdei jurákok egyaránt beszélnek /fenyő/ gyantaóriásról is. A szörös óriáshoz ^{olyan} és-e mint az ember, de olyan nagy, hogy fölér a fák közepéig. Családjával a föld alatt lakik, és ellenségesen viseltetik az emberrel szemben. A mondák a gyantaóriás csillogó vasállkapcsát is emlegetik. Az erdei jurákok Parnéja/nőnemű, gonosz lény, fekete haja és emberi külseje van, kerek szárnyai vannak. Gonosz lények, aki embert öl, és kiáltozik, ha valaki haldoklik. Castrén szerint a Parne erdei ördög, társával együtt az erdőben él. Kanyinban úgy tudják, hogy a föld alatt él, és e lények egymás vérért szívják. 57

Az Irtisz menti osztjások "alvilága" békés,
göfxxsxxzxxixdxxrlkrmkxxrnéprdxrzzrxxbix

föld alatti szellemek benépesítette világ, melynek uralkodója az "alvilági óriás vagy előljáró". Minden kopárabb, szomorúbb, mint itt a földön, a vizek fekete tengerek, amelyekben az emberrel szemben el-lenséges démonoknak, a kul tanyázik, az erdők kopárabbak, és az erdei démonoknak lakhelyéül szolgálnak.⁵⁸

Kis kitérővel, de az anyaghoz szorosan kapcsolódva, nézzük meg a finn túlvilágképzetet, melynek néhány motívuma a szentjakabi cigányok képzetében is megtalálható.

Főként a népköltészetben és a siratókban kerülnek elő egy, a világ északi határa mögött elterülő, folyón túli másvilágról alkotott elképzelések, az odavivő út fáradságos és veszélyes. A túlvilágot hátróló folyó egyuttal a világ széle. A folyóban dár-dák, kardok és tük merednek felfelé. Sokféleleképp lehet a folyón átkelni. A holtak átghazolhatnak rajta, egy híd is vezet a folyón át. A lappoknál "tűzfolyóról" beszélnek, A finn népköltészetben a túlparton várakozókat a következő módon ábrázolják: "A túlvilági vén vasfog-anyó három kutyájával a halottak birodalmába vivő híd fejénél ül."⁵⁹

Egész Európában ismert, sőt az ókori Eu-

rópában, de még Egyiptomban is szokás volt pénzt temetni a halott mellé, esetleg kezébe, néhol a szemére helyezve, a régi görögöknél a halott szájába - rév-pénzként, obolusként. A magyar nyelvterületen az Árpád-kortól a 20. századig folyamatosan szokásos volt a pénz halott mellé helyezése. A magyar anyag párhuzamai megtalálhatók a rokonnépeknél is. Az osztályok pézt adnak a balkéz markába, a votjákok kis zasskóba tesznek pénzt a koporsóba, a cseremiszek egyéb tárgyakon túl pézt is tesznek a halott mellé.⁶⁰

E dolgozat nem foglalkozik a halotti szokásokkal, azonban meg kell említeni két idevonatkozó szentjakabi adatot:

A kaposszentjakabi cigányok a halotti mellékletként bizonyos tárgyakon és italon túl pénzt is tesznek annak összekulcsolt kezeibe, szemére és lábujjaiba. A temetés napján egy részét kiveszik és meghagyják "szerencsének". A szemére tett pénz a halott szemének lezárására szolgál, az ujjak között levőből pedig tesznek a halott zsebébe, hogy a "túlvilágon legyen neki pénze; ha a túlvilágon jár vegyen valamit magának; hogy megváltsa magát".

A túlvilági képzet - a kereszténység hatására-

mennyországból és pokolból tevődik össze, azonban a mennyországba jutást így képzelik el:

"A halott először az Úr Jézus elejbe megy. Az Úr Jézus atvizsgálja a dolgait, hogy mit csinált itt a lelki földön. Ha hibásnak találja, akkor a Tisztítóba teszi, ha jónak, akkor a jók közé dobja"

/Kovácsné, Marcsa Gizella, 1920./

"A másik szobába ott van az a Luciferi, az a királyuk a pokolba!"

/Kovács Jolán, 1959./

"Ezeket a régi meséket én a papámtól hallottam, 14 éves voltam. Ő azt mondta, hogy ne kövessünk el bűnt, na el is követtünk, akkor menjünk a templomba, gyónjuk le magunkat. Ő mondta: aki meghal /és/ a pokolba kerül a Luciferkóhoz, üstbe teszi, s akkor tüffel, égető tüzes vasakkal szúrják a testit. És utána kerül az Istenhez, s ő akkor enged be a mennyországba kapujábo, ha ledobott magáról minden bűnt."

/Rostás Gyula, 1955./

"Aki nem bűnös, megy a mennyekbe, aki bűnös, megy a pokolba. Ha hét után az fölkerül a mennyekbe. Azt újból kifőzik/?/ ilyen kádba, összevagdadjak és újból embert csinálnak belőle. Hat hét után kerül föl a mennyekbe." /Bakatos Györgyné, Rádai Zsófia, 1930/

"A pénzt a Jó Istennek adják, az megváltsa őket, a mennyországba mennek. Külön van mind a kettő ott fönn/?/, a mennyország is meg a pokol is. Ott van a Jó Isten meg a Rádúai Szent Antal."

/Rádai Katalin, 1911./

Ipolyi egy Majlath által közölt mondat említi: "mikép a halottak tengerén egy vén banya, boszorkány, dióhéjban evez, s máre a tenger közepére ér, a ladikban lévőket a vízbe veti." ⁶¹ Ipolyi e vén banyában "egy boszorkányi rossz tündéri alakot" vél felfedezni.

Kaposszentjakabon az oláh cigányok körében szerepel még egy hiedelemalak a Manó mellett, kinek alakja ugyancsak mesei, funkciója az életet jóslás, azonban a hagyomány már vajmi keveset tud róla.

II/b. Az életet jósló "Anyóka"

Tulajdonképpen azoktól az adatközlőktől hallottam, akik a Manóról is tudnak, úgy tűnik egyazon forrásból került elő. A történetekben szereplő hiedelemalak leírása és funkciója megegyezik, elnevezésük azonban más. Hol boszorkányként emlegetik/inkább a fiatalok közbekiáltásai alapján/, hol az erdő anyjaként / talán a formai hasonlóság alapján/. ⁶²

"Az én feleségemnek az édesanyjának valami öregebb része, az azt mondta, hogy elment az erdőbe

és valóban találkozott vele, de még Erdélyben. Ekko-
ra pici /mellig érő/ asszony, térdig érő hajjal, tisz-
ta meztelenül van és elkezd sírni, mert fázik, dide-
reg. Ez az öregember felvette a hátára és elvitte
haza. Ott valami kis gunyhóba laktak, a kályha mel-
lett olyan zsírral a lábait neki elkezdte masszíroz-
ni. Aszongya, az olyan csunya arcú volt, nagy fogak-
kal, meg mindennel, orra nagy, nagyon hosszú kör-
mű. Szépen megmelegítette és akkor megmondta neki,
hogy máddig él. Visszavitte oda, ahonnét hozta, le-
tette és el is tűnt. Az erdőbe volt a földön.
"nem boszorkány volt. A vasorrú bába a boszorkány."
/Kovács Árpád, 1947./

Egy másik adatközlőnél a történet hasonló,
ott azonban a púpos hátú nagy orrú öregasszony a
fán ült.

A vasorrú bábára rákérdezve egyöntetűen ki-
jelentették, hogy olyan csak a "Könyvben meg a mesé-
ben van!".

Ipolyi⁶³ a jó tündérek ellenpárjaként, gonosz
tündéreként jelöli "rút öregnök, vasorrú, mohosképű,
orra földig ér, szeme a vénségtől megmohosodott, ♣
borzas ősz haja feláll, mint a serte, nagy zöld fo-
gait vicsorgatja, pofája ráncos, mint a darázsfészek."

...De a mesei hagyomány jobb színben tünteti fel őket, s mint ilyenekben...a végzetnöi mythos értelme rész bennök keresendő."

Ferenczi idézi Beke Ö. ama megállapítását, miszerint "népmeséink jellegzetes alakja, a "vasorrú bába" eredetileg erdei szellem volt." 64

Az erdei jurákok Parnéja, gonosz tündére /nőnemű/ az erdőben lakik egy korhaat nyírfatönk alatt, vagy egy fán ül, de nem mutatkozik az emberek előtt. Kanyiban a föld alatt él, és e lények egymás véréért szívják. 65

Sokkal egyértelműk a szintén gonosz tündéreként szereplő, következő medelelemalak, ahol a vereszívás motívumát is megtaláljuk.

III/b. A szép gyermekeket elvivő: Széplányok, Tündérlányok

Megnevezésük: tündérek, Széplányok, Szépségek/Sukárnyek. Egyértelműen rosszindulatú, gonosz szellemlények, nem azonosak az élő személyt takaró, emberfeletti erejű boszorkánnyal/akit helyenként szépasszonynak neveznek/. Pontosan leírják megjelenési helyét: széphely, folyó- illetve forrásmenti tisztás, ahol szép nagy fa is van, Többen vannak: 4, 8, 10 és 12, kik a tisztáson táncolnak,

énekelnek. Megjelenési idejük a déli tizenkét óra.
/Az egyik adatközlő március 12. napjához köti/. Formájukat tekintve nagyonszépek. Hosszú, földig érő hajuk van, avval takarják magukat, mert meztelenek, máshol fehér vagy fekete ruhában jelennek meg. Szárnyuk van és fejükön korona. Hajuk sárgás, arany.

Az egyik adatközlő meztelennek, szárny nélkül írja le és a következőket fűzi hozzá: "Szárnyuk inkább az angyaloknak van, fehér ruhában inkább a Szűz Mária van, az olyan gyönyörű szép." Elképzelhető, hogy e gonosz szellemlényeket nem tudta elképzelni ilyen szép külsővel.

Funkciójuk: Az említett helyen és időben egyedül tartózkodó szép kisgyerekeket igyekeznek megszerezni, elveszik erejét, szépségét. Esetenként a váltott gyerek témaköre is kapcsolódik alájukhoz.

1) c'ueleleu
2) a'f'ni
3)

vagy pedig bölcsőjét odakint egy faágra akasztják, esetleg egy Kő oldalán hagyják. Ha nincs semmi a bölcsőben /ezüst, pénz, kés, varróeszköz/, akkor elcserélték. Nem látni különbséget, csak hogy a hozott gyerek nem növekszik, és nem beszél, miként a többi. Nem jár, és természete eltér a rendes gyermekekétől, sokkal tútabb, és a szemei is undorítóak.⁷³

Zentai Tünde az ormánysági szépasszony kapcsán⁷⁴ a magyar néphit szépasszonyának tevékenységi körét vizsgálva a következő természetfeletti lények rokonvonását mutatta ki: boszorkány, tündér, betegszellem, a szél démona, kísértet, ördög, ember, szépasszony.

Tündéerekről beszél Ipolyi, Wlislócki, Kandra Kabos "fehér ill. cifra asszonyai" a boszorkányok alakjával együtt hatalmas tündérek. Tordában, Siklódon, és Erdélyben általában tündéerekről beszélnek, a balatoni széplányok, a cserhádi élánnyok és Berze Nagy baranyai szépasszonyai szintén tündérszerűek, Diószegi pedig a székelyektől és moldvai csángóktól gyűjtött adataiban a szépasszony boszorkány tulajdonságokat is mutató tündérszerű természetfeletti lény. Ferenczi az erdei tündérek körébe utalja, Körner Tamás pedig a tündérek és szépasszonyok alakjainak összefonódására mutat hiedelemmondáinkban. ⁷⁵

Erdélyben a Tejút szépasszonyok vászna, Tündérek útja és Hadak útja néven ismert.

Kísértetszerű szépasszonyról főleg a peremterületeken tudnak: Hont m., Nógrád m., Udvarhely m., Baranya m. ~~222~~ 76

Kaposszentjakabon a Kísértettel a váltott gyerekek kapcsán rokonítható, ill. mindkettő fehér és fekete ruhában is megjelenhet.

A gömöri tündérek a forrás mellett tanyáznak, és megölik azt, aki kezük ügyébe kerül.⁷⁷ Egyházas-kéren bűbajosak voltak, szárnyon jártak hattyú képében. Rómeim ^{szerint} a hattyúalakú tündérek~~ből~~, mint a népmesé~~ből~~ kölcsönvett alakokról beszélhetünk, vagy másik feltevésként "finn-ugor eredetű szó és az osztjak és vogul istenek szeretnek hattyukká változni."⁷⁷

Szentjakabon a tündériányok szinten szárny~~akkor~~ alyal szerepelnek.

Ferenczi erdei tünderei⁷⁸ tévútra vezetnek, az oláh cigányoknál ez a Manó cselekvési köre, hasonlóan elbűvölők, fehér ruhások, mint Szentjakabon, azonban hiányzik a kacagás, taps, átváltozni tudás motívuma, továbbá a csiklandozás és a csizmamotívum, mely ~~főleg~~ utóbbi ~~főleg~~ a vadleány alakjánál ismert.⁷⁹

Az ormanysági lólábu, szerető ^{is} képét felvevő szépasszonyképzetek⁸⁰ / kiragadott példa/ a szentjakabi Lüdörcre emlékeztetnek, aki a Kísértettel azonos.

"Délben az erdőben vannak a széplányok, a sukárnye. Csak a szép, tiszta helyen, ahol van szép nagy fa, folyik a folyó, forrás, ott elkezdenek tizenketten táncolni. Fehér hosszú ruhában vannak, feketében is, hosszú ahajuk a földig ér. Szárnyuk van, a fejükön korona, koszorú. Ott táncolnak, énekelnek.

A szép gyerekeket elcserélik, felemelik a mennyekbe. Azok hat hónapig ének csak, az ilyen gyerekek, aztán meghalnak.

Az emberekre is veszélyesek. Édesanyám mondta, hogy kimentek az erdőbe éjjel, nem tudtak haza jönni, akkor odamentek az ördögök, meg a boszorkányok meg a széplányok, a sukárnye. Délben csak a szép gyerekekre voltak veszélyesek, lelket akartak nyerni."

/Máté Dezsőné, Rostás Teréz, 1930./

"Délben a gyerekeket a sukárnye cseréli ki. hosszú haja van, avval takarja magát. Szép nő, meztelen. Szép, gyönyörű sárga, arany haja van, Gyönyörű, nagyon szép arany, korona van a fején. Többen vannak. Voltak, amikor szép helyet találtak, megjelentek. Voltak nyolcan, tizenen, tizenketten. Táncoltak, énekeltek. Aki ott megjelent az fölvevették /Szerencsének, kincsnek?-valami ilyet is mondtak. Azok a szépséget szokták elvenni, ha ilyen kisgyereket találtak, elvették a szépségét. Mikor kicserélik, akkor is a szépségét veszik el, adtak csúnya, hibásat. Most azt mondják, az Isten csinálja nagyfejűre, angolkórosra a gyereket."/Kovács Árpád, 1947./

Jegyzetek

1. Körner T., Ethn. 78 /1967/ 280-285.
2. Dömötör T., A magyar nép hiedelemvilága, Budapest 1981, /továbbiakban Dömötör 1981/
3. Ferenczi I., Műveltség és Hagyomány I-II., 1960 5-33. /továbbiakban Ferenczi 1960/; Dömötör 1981
4. Dömötör T., Hiedelemrendszer és társadalmi tudat I-II., 1980. I/298.
5. Kósa L., Cigányok. In: MNL I/426. - "Folklórnjuk gazdag és változatos. Elemeit a vándorlás során érintett országok, ill. a letelepült csoportokat körülvevő népek folklórijából vették át. Rendszerint annak archaikus rétegeit őrzik. Erre a magyarországi cigányok körében is sok példa van /mese, tánc/." - Voig V., Mese. In: A magyar folklór 1979, 225. - "Tény látszik, hogy sokfelé ma már csak a cigányok őrizték meg a hagyományos mesekincset és ez több helyen is háttérbe szorította a cigányok saját cigány meséit. Mindenesetre a magyarországi cigány mesekincs ma még egyike a legértékesebb megtalálható folklórműfajoknak."
6. Szentjakab 1950-től a mai Kaposvár lakott belterületéhez tartozik.
7. A cigányokról: Vekerdı J., 1974; Kósa L., 1977; Mézsaáros Gy., 1974, 309-319.; Erdős K., 1958, 152-173.; Erdős K., 1979,; Wlislöcki H., 1893, 48 l.

8. Vekerdi J., A cigány népmese. Budapest 1974, 25.
/Továbbiakban Vekerdi 1974/
9. Wlislöcki H., A cigányok életmódja, szokásai, Hiedelmei. In: A Pallasz Nagy Lexikona IV., Budapest 1893, Cigányok melléklete XII-XXXIII.
10. Vekerdi 1974, 34.
11. Megtalálható a Rippl-Rónai Múzeum /Kaposvár/hangarchívumában és adattárában.
12. Ipolyi A., Magyar Mythologia I-II. Budapest 1929, I/178-187. /továbbiakban Ipolyi 1929/; Dömötör 1981, 94-95.; Róheim G., "Magyar népnit és népszokások. Budapest é.n., 105-107. /továbbiakban Róheim é.n./; Diószegi V., Erdei lények, MNLI./703-704. Budapest 1977
13. Ferenczi 1960, 5-33.
14. Mannhart W., Wald- und Feldkulte. I-II. Berlin 1904.
Ferenczinél 1960, 6.2.
15. Zilahy J., Tápió. Ethn. 22 /1911/ 125., Ferenczi 1960, 9.
16. Róheim é.n., 105.; Diószegi 1977;
17. Róheim é.n. 106. -"v..valódi egyezés esetén a finn Tapio éppen nem hangzana magyarul is tápiónak"
Szerinte a vad öreg, mint az erdő állatainak gondozója, az orosz ijési-re emlékeztet és a széke-lyekhez ruhén közvetítéssel jutott el.
18. Ferenczi 1960, 10.

19. uo. 11.
20. Ferendzi 1960, 11.
21. A tűz a kísértetekkel kapcsolatos motívum más szentjakabi történetekben
22. A jóslás a Manó és az "Anyóka" tevékenységi köre
23. Ipolyi 1929, I. 180.
24. L.Honko , Finn mitológia. Hoppál 1980. 188-214., 200-201.
25. Szmironov I.Ny., Cseremis /mari/ hiedelmek és áldozatok. 293-315. Hoppál 1980, 299. - "Az antropomorf elképzelések akkor öltöttek határozott formát, amikor a cseremiszek a természeti jelenségek imádatáról áttértek azoknak a szellemeknek a tiszteletére, amelyek uralkodnak e jelenségeken, gazdái, királyai nekik," -301.
26. Szmironov I. Ny., A votjások /udmurtok/ hiedelmei. 273-293., Hoppál 1980. 274-275.
27. Szmironov I.Ny., A permjások szellemi kultúrájáról. 249-273., Hoppál 1980. 264.
28. Szmironov I.Ny., A votjások /udmurtok/ hiedelmei 273-293., Hoppál 1980. 285.
29. Szmironov I.Ny. 1980, 308.; Karjalainen K.F., Az obi-ugor népek vallása. 353-378. Hoppál 1980., 364-365.
30. Karjalainen K.F., 1980, 353-378.

31. Mosinszkaja V.J., Óskori szoborművészet Nyugat-Szibériában. 59-89., Hoppál 1980., 61.
32. Szmironov I.Ny 1980, 280.
33. Loorits O., Az észti néphit alapvonásai. 163-188. Hoppál 1980., 176.
34. u.o.
35. Ipolyi 1929, I. 179.
36. Gunda B., Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen 1956. 56-65.
37. Diószegi 1977. 705.
38. Róheim é.n. 117.
39. u.o. 103.
40. Dömötör 1981, 96.
41. Ferenczi 1960, 25/80.
42. Kalevala. Budapest 1975. 284, 212.
43. Ugyanarról Ipolyinál, 1929. I.180.
44. Ipolyi 1929. u.o.
45. Lehtisalo T., A jurák-szamojéd mitoleógiai vázlata 400-422., Hoppál 1980. 411.
46. Ferenczinél 1960, 23/59.
47. u.o. 13,15,26.
48. Lehtisalo T. 1980, 415.
49. Ipolyi 1929, I. 180.
50. Róheim é.m. 105.
51. Hermann A., A hegyek kultusza Erdély népeinél.

51. Kny. az "Erdély" 1893. évf. Kolozsvár, 1893.
Ferenczi 1960, 24/64.
52. Paulson I., Az ősök kultusza a permi és a volgai-
finn népeknél. 315-333., Hoppál 1980. 317-318.
53. Karjalainen K.F. 1980, 373-377.
54. u.ö. 375.
55. Ipolyi 1929. I. 124.
56. Pócs É., Lidércfény. In: MNL III. Budapest 1980.
454.
57. Lehtisalo T. 1980, 410-411.
58. Karjalainen K.F. 1980., 370-371.
59. Honko L., Finn mitológia. 188-214., Hoppál 1980.
210-213.
60. Pócs É., Halotti melléklet. In: MNL II. 1979.
470.; Ipolyi 1929, II. 126-127.; Róheim é.m.
173-179.
61. Ipolyi 1929, II. 127-128.
62. Hasonlóan a "Láncos embernél", aki Ördög és az
Erdő apja néven is ismert.
63. Ipolyi 1929, I. 138-139.
64. Ferenczi 1960, 26/81.
65. Lehtisalo T. 1980, 411.
66. Lásd a "Kísértet"-nél szintén fekete ruha is szerepel
67. Ferenczi 1960, 14. A magy. és az európai tündérek-
hez hozzátartozik.
- 68.

68. Valószínűleg a szép külsőt és az azt takaró gonosz lényt nem tudja összeegyeztetni.
69. Dömötör 1981, 19 105.
70. Zentai Tünde, A JPME 17-18 /1972-73/. Pécs 1975, 223-239., 226.
71. Róheim é.n. 117.
72. Szmirnov I.Ny., A permjének szellemi kultúrájából 249-273, Hoppál 1980. 264.
73. Turi J., A lappok életéről szóló visszaemlékezés 214-231., Hoppál 1980, 229.
74. Zentai T., 1975.
75. Részletes irodalom Zentai T. 1975.
76. Zentai 1975, 225.
77. Róheim é.n., 112.
78. Ferenczi 1960, 14.
79. Gunda 1956; Dömötör 1981, 95.
80. Zentai 1975, 229-234; Dömötör 1981, 83.